

UOT 82; 82-31

**TƏHKİYƏNİN ROMAN ƏHATƏSİ VƏ
“DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI”NIN DAXİLİ GENİŞLİYİ**

İ.Ə.MUSAYEVA

**“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi
iradateacher2011@rambler.ru**

Məqalədə göstərilir ki, Cəlil Məmmədquluzadə publisistikası, nəsr və dram əsərləri ilə ədəbiyyatımızı yalnız məzmun-ideya aspektindən deyil, həm də forma, dil-üslub sənətkarlığı baxımından da zənginləşdirmişdir. Onun nəsr yaradıcılığında özünəməxsus təhkiyə dili, tənqidi realizm ədəbi məktəbinə xas satirik üslub mövcuddur. Nəsr əsərlərində milli şüurda inqilabi, intibahi oyanış yarada biləcək siyasi, fəlsəfi-estetik məramnaməsi gələcək böyük roman konsepsiyası üçün özü oldu. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində roman janrına xas xarakter və tiplər, tipikləşdirmələr var. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri XX əsr Azərbaycan nəsrinə, eləcə də roman yaradıcılığına istər dil-üslub, istərsə də forma-məzmun və ideya-struktur baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən yeni bədii nümunədir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, roman estetikası, tənqidi realizm, realizm ədəbi məktəbi, klassik romanlar, müasir roman nəzəriyyəsi, situasiya və qəhrəman və s.

Azərbaycan romanının formalaşması mərhələləri və janr təkamülü, roman janrının Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşması tendensiyası dövrün ictimai-siyasi reallığı ilə paralel şəkildə inkişaf edirdi. Ədəbi-bədii düşüncə sahibləri artıq dəyişən mühitin, dəyişikliklərə, inkişafa biganə olan cəmiyyətin şəirini yox, o zamanda termin kimi çox işlədilən “uzun hekayə”sini (romanını) yazmağa başladı. Roman təfəkkürü ilə yazılan nəsr əsərlərinin janr adı dəqiq, konkret olmaya bilərdi. Məsələn, XIX əsrdə yazılan “Aldanmış kəvakib” (1857) və “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) bizim ədəbiyyatda “povest”, “Kəmalüddövlə məktubları” (1865) isə “fəlsəfi traktat” kimi təsnif edilib. Halbuki müasir dünya ədəbiyyatşünaslığı prinsipləri ilə yanaşsaq, janrın forma-məzmun xüsusiyyətlərinə uyğun təhlillər aparsaq, bu əsərləri roman adlandırmaq olar.

XII-XIII əsrlərdə ispan, italyan, fransız dillərində yazılmış hər bir nəsr əsərinə roman deyilirdi. Yəni “roman” termini bütün zamanlarda eyni meyarlar əsasında müəyyənləşməyib. Gördüyümüz kimi, bəzən epik vüsət, təhkiyə çoxşaxəliliyi əsas götürülürdüsə, bəzən sadəcə nəsr şəklində yazılan bədii mətn-

lərin hamısı “roman” adlanırdı. Bu baxımdan biz M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” və “Kəmalüddövlə məktubları”, eləcə də C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərlərini müasir Azərbaycan romanları kimi qəbul edirik. Klassik romanlarımız nəzmlə yazılan mənzum romanlar idisə, müasir romanların ilk nümunələri yuxarıda adını çəkdiyimiz roman xarakterini, siqlətini özündə cəmləşdirən həmin əsərlər (“Aldanmış kəvakib”, “Kəmalüddövlə məktubları”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”) olmalıdır.

C.Məmmədquluzadə bütün yaradıcılığı ilə yeni xarakterli Azərbaycan nəsrinin və eləcə də satirik mətbuatının əsasını qoydu. Onun tragikomediyaları da bu üslubun, faciəni satirik tərzdə ifadə metodunun ilk nümunələridir.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında “situasiya və qəhrəman” problemi bədii həllini tam fərqli şəkildə tapır. Onun nəsrində labirint çıxılmazlığı, qəhrəmanların əlacsızlığı faciəsi subyektlərin problemi kimi deyil, milli, ictimai bəla, cəmiyyət problemi kimi xarakterizə edilir. Bu əsərlərdə sanki bütün insanlar əzab çəkir. Həmin dövrdə Qərb ədəbiyyatında rast gəldiyimiz hakimiyyət və diktatura konteksti C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında sanki bir qəsəbə, kənd miqyasında sadə insanlarla onları istismar edən adamların zoru, yalanı, saxtakarlığı problem-situasiyası ilə əvəzlənir. C.Məmmədquluzadə çox böyük, dərin kökləri olan ictimai problemlərin, faciələrin, aşınmaların təsvirini ilk baxışdan adi görünən epizodlarda, əhvalat nəqli prosesində təqdim edə bilir. Məsələn, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməyi hadisəsi sosial-siyasi, ictimai problem həddinə qədər qalxır. Danabaş kəndində eşşək itib. Əslində oğurlanıb. Bu hadisə sosial qruplar arasında olan münasibətdəki ədalətsizliyin, istismarın anatomiyasını açmaq üçün əla epizoddur. “Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində Danabaş kəndində bir qərribə əhvalat olubdu. Əhvalat budu ki, Məhəmməd həsən əminin eşşəyi oğurlanıb. Söz yox, o kəsin ki, bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq; çünki doğrudan da eşşəyin itməkliyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qərribə əhvalat çıxsın. Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaz ki, eşşək itməsin. Amma xeyr, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özgə eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər də oxşarı yoxdu. Vallahi, billahi, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qərribə əhvalatdı ki, nağıl edim, siz də qulaq verib ləzzət aparasız” [1, 46].

Əsərdə obrazların çox maraqlı təqdimat üslubu var. Müəllif hadisədən hadisəyə, bir süjet komponentindən digərinə keçəndə (məsələn, zavyazkadan kuliminasiyaya və s.) bizi yeni xarakter, yeni tip ilə tanış edir. Onun təhkiyəsində nağıl dili şirinliyi məhz bu cür gözlənilməz təqdimatlarda ortaya çıxır. “Əvvəl görək kimdi Məhəmməd həsən əmi? Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır, o yəqin Məhəmməd həsən əmini də tanıyır; çünki Məhəmməd həsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi. Məhəmməd həsən əminin olar əlli dörd, əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd ki, saqqalı ağarıbdı, özü ki, and içir ki, əgər mənə kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənəsinim qırxdan artıq ola. Elə yalan demir Məhəmməd həsən əmi; çünki kişinin bu sinnində genə yanaqları

qıpqırmızı qızarır. Məhəmmədhəsən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duraq hamısını nağil eləməliyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmmədhəsən əminin başına, nə işlərə düşər olubdur! Vəssalam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüydü” [1, 47].

Xudayar bəy obrazının təqdimatı isə eşşəklə bağlı səhnədə reallaşır. Müəllif müəyyən ştrixlərlə göstərir ki, Xudayar bəy başqa kəndxudalar kimi kəndxuda olmayıb, adət bu idi ki, kəndxudanı camaat seçər. Amma Xudayar bəyin kəndxudalığı özgə tövr olubdu, yəni çox asan həll edilib. Qlava onun anasını özünə siğə edib və əvəzində Xudayar bu vəzifəni ondan alıb.

Yazıçı Xudayar bəyi oxucusuna ilk tanışlıqdaca oğru (eşşək oğrusu) kimi göstərir. Və onu tanıtma məqamı çox incə sarkazmla qələmə alınıb. Məhəmmədhəsən əmi pəyədən eşşəyi çıxarmağa gedəndə, o dar macalda müəllif bu “fürsəti”, eşşəyi gözləmə zamanını Xudayar bəyi xarakterizə işinə sərf edir. “Məhəmmədhəsən əmi, tez oğlanı göndər pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm şəhərə, nəçərnək istiyibdir”. Kəndlilər cəld ayağa durub, salamı rədd elədilər. “Baş üstə, baş üstə, qurbandır sənə eşşək. Bu saat gedim özüm çıxardım gətirim”. Bu cavabı verib, Məhəmmədhəsən əmi əlüstü girdi həyətə. Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçidi. Bəli, xırda adam deyil bu eşşəyi istəyən şəxs. Bu, Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəydi” [1, 50].

Əsərin janrı haqqındakı qənaətimiz roman prinsipləri ilə düz gəlir. Təkcə roman janrına xas xarakter və tiplər, tipikləşdirmələr yoxdur burada. Yəni ədəbiyyat tariximizdə heykəlləşmiş, zamanın portreti kimi daşlaşmış obrazlar (Məhəmmədhəsən əmi, Xudayar bəy, Zeynəb və başqaları) qalereyası ictimai-siyasi, sosial-mədəni mənzərənin romanını əks etdirə bilən böyük bir bədii mətnin ədəbi qəhrəmanları ilə yanaşı həm də roman hadisələri, roman süjeti, roman konfliktləri var. Əsərin drammatizmi daha çox konfliktlərlə deyil, labirint çıxılmazlıqları ilə diqqəti çəkir. Elə bil bütün hadisələr və gedişat mütləq “Xudayar düyünü”ndə ilişib qalır. Xudayar zorun, şərin, yalanın modeli kimi bir heykələ çevrilir təsəvvürümüzdə. Zeynəbin, Məhəmmədhəsən əminin ailəsinin faciəsi bu adamın adi istəklərinə, dostu Heydər bəyin arvadını və onun mal-dövlətini ələ keçirmək məqsədinə hesablanıb. Eşşək Xudayar bəyin fitnə-fəsad planında konflikt detalıdır. (“O məhəllədə binəva Zeynəbin və uşaqlarının matəmi, bu məhəllədə yazıq Şərəfin və balalarının matəmi. Xudayar bəy üz qoydu Məhəmmədhəsən əminin eşşəyini alıb getsin şəhərə. O məhəllədə də fəqir Məhəmmədhəsən əminin və bütün külfətin matəmi” [1, 67].

Ümumiyyətlə, əsərdə çox ağır bir drammatizm var: danabaşlılar və eşşək kuliminasiyası. Eşşək bir kəndin adamlarının taleyində bu və ya digər şəkildə həlledici rol oynayır. Sanki, bütün bədbəxtliklərin səbəbi də həmin eşşək olur. Amma harda eşşək fraqmenti varsa, orda Xudayar bəy obrazı da kölgə və kabus kimi gözümlə önünə gəlir. Diqqət edin, hansı faciəni, hansı bədbəxtliyi düşünürüksə, mütləq o vaxtda eşşək və Xudayar katda qoşa iştirakçıtək canlandırılır. Məhəmmədhəsən əminin Kərbala ziyarətini alt-üst edən, Əhmədin və

anası İzzətin, Şərəfin (Xudayar bəyin arvadı), Fizzənin (Zeynəbin qızı) ölmünə bais, Zeynəbi və oğlu Vəliqulunu ac-yalavac duruma gətirən və onlarla digər bədbəxtliklərə səbəb olan da məhz Danabaş kəndini o baş, bu baş dolaşan, əldən-ələ gəzən eşşək və həmin kəndin kəndxudası Xudayar bəydir. (“Əhməd də ölübdü, Məhəmməd həsən əminin övrəti də ölübdü. Əhmədi bildir boğaz ağrısı tutub öldü. Anası onun iki ay qüssəsini eyləyib, axırı bir dərdə mübtəla oldu və ömrünü bağışladı Məhəmməd həsən əmiyə. Amma Məhəmməd həsən əmi indiyədək and içir ki, Əhmədi də, övrətini də eşşəyin dərdi öldürdü” [1, 118].

Əsil faciə qəhrəmanına çevrilmiş Məhəmməd həsən əmi əsərin sonunda dəli olmuş qoca kimi təqdim edilir. Onu da eşşək əhvalatı dəli edir. Və Məhəmməd həsən əmi qalan ömrünü ona saysız-hesabsız bədbəxtliklər gətirən həmin eşşəyi axtarmağa sərf edir. Sonda qocalmış, əldən-ələ keçib həqiqi sahibini itirmiş eşşək tapılır. Amma gecdir. Xudayar katdanın xoşbəxtliyinə, namuslu, ədalətli adamların isə bədbəxtliyinə səbəb olan eşşək əsərin finalında “çallaşmış bəla” şəklində, qişafəsində mühakimə meydanına gətirilir. Məhəmməd həsən əmi eşşək sahibindən soruşur: “Qardaş oğlu, bu eşşəyi sən kimdən almısan?”

Məhəmməd həsən əmi nə qədər müti, aciz və utancaq adam olsa da, onun içində, şüuraltında bir Xudayar qəzəbi, intiqamı var (“Allah, dərğahına çox şükür! Bəndənin başına bu qədər iş gələr ki, mənim başıma gəlir? Bu Yezid oğlu Yezid elə mənim eşşəyimi gərək gəlib aparaydı ki, başıma bu qədər qalmaqal gəlsin? Kənddə iki min eşşək var. Get birini min, apar da! Elə məni gözün görür?” [1, 89].

Əsərdə müəllifin bir çox həqiqətləri, absurd durum yaradan anlaşılmazlıqları təqdimat metodu da maraqlı şəkildə ifadəsini tapıb. Məsələn, Xudayar bəydən danışanda Məhəmməd həsən əmi arada “hakim” ifadəsini işlədir. Onun təsəvvüründə “kəndxuda” hakim, ədalətli və hər şeyi bilən başçı kimi canlanır. (“Axı, ay arvad, vallah necə eləyim? Üz üzdən utanır. Gəlir istiyir, adamın üzündən gəlmir ki, desin vermirəm. Və bir də bu bir elə şey deyil ki, itsin, batsın. Eşşəkdi da! Aparıb, genə gətirəcək verəcək özümüzə. Eşşəyin ki, ətini yemiyəcək!

...Necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özündən incidəsən? Aparıb eşşəyi, genə axşam qaytarıb gətirəcək da!”).

C.Məmmədquluzadə ictimai-siyasi ştrixlərlə dolu xırda detallar və fraqmentlərdə cəmiyyətin xeyli böyük problemlərini göstərə bilir. Süjetin düyün nöqtələrindən biri Məhəmməd həsən əminin eşşəyi Xudayar bəyə sözsüz-sovsuz gətirib təslim etməsi məsələsidir. Lakin hamının – hətta oxucuların, eləcə də mətnin özündə İzzətin, Əhmədin, Şərəfin və başqalarının qınağına səbəb olan bu addımı atmamaq mümkün idi mi? Müəllif bu sualın cavabını elə Məhəmməd həsən əminin özünə verir: “Yəni eşşəyi də verməmək olmazdı. Söz yox, nə tövr verməmək olar? Eşşəyi verməsən, onda dəxi kənddə baş gəzdirmək olar? Genə necə olsa, hakimdi, katdadı. Günün günorta çağı gəldi,

nahaq yerdən yaxaladı ki, bu qədər iştrafındı ver, onda pəs necə olsun? Xeyr, olmazdı ki, vermiyəydim” [1, 89].

“Cəlil Məmmədquluzadənin yumoristik dilində diqqəti daha çox cəlb edən tipikləşdirmə və özünəməxsusluqdur. Bu mənada, onun üslubu, doğrudan da, əvəzəlməzdir. Bu xüsusiyyətin ədibin dilində yaratdığı mənə dərinliyi baxımından demək mümkündür ki, o, Azərbaycan yumoristik nəsrinin klassik örnəklərini yaratmışdır” [2, 24].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri haqqında danışanda adətən qadın hüquqsuzluğu məsələsinə də toxunurlar. Lakin əsərdəki Zeynəb, İzzət, Şərəf kimi cəsarətli, ərləri ilə kəskin mübahisələr edən, onlardan daha tədbirli, sözü-nü deməyi bacaran obrazların olması və onların dialoqları başqa söz deyir. Yəni bu mühitdə, Danabaş adlı kənddə bütün insanlar eyni cür istismar edilir. Hər kəsin haqqı tapdalanır. Bu prosesdə qadın və ya klişə fərqi yoxdur.

Bu şikayət ərizələrinin “qəhrəmanı” Xudayar katda idi. Xudayar tək deyildi, əzənlərin, cahillərin, xalqa əziyyət verən başçıların ümumiləşmiş obrazı kimi tək görünsə də, onun əməllərində şərin və rəzalətin daha çox xidmətçiləri boylanırdı. Təsadüfi deyil ki, çavuşa başqa şikayət ərizələri də verilir ki, həzrət Abbasa verilsin. Bəs bu qadınlar kim idi? “Çavuş meydana çıxıb, axırıncı münacatını başladı ki, yəni çıxmaq vaxtıdır. Bu heyndə çavuşun yanına iki övrət yeridi. İkisi də ayaqyalın və qara çadralı. Bu övrətlərin birisi uca idi, birisi alçaq. Hər ikisi ağlayırdı. Bunlar çavuşun yanına yetişib, hər birisi çadrasının altından bir bükülü kağız çıxarıb uzatdılar çavuşa. Çavuş münacatını kəsin başını əydi aşağı və kağızları aldı. Çavuş soruşdu ki, bu kağız nə kağızdır? Övrətlərin hər ikisi cavab verdilər ki, bu ərizədir həzrət-Abbasa. Çavuş qoltuq cibindən kağız dəstəsini çıxarıb, övrətlərin ərizələrini həmçinin daxil elədi kağız dəstəsinə və dübarə qoltuq cibinə qoyub başladı münacatı. Bu övrətlərin ikisini də biz tanıyırdıq. Uca övrət Zeynəbdi; biri də Xudayar bəyin övrətidi. Yəni şəriətə baxsaq, ikisi də Xudayar bəyin övrətidi, biri köhnə övrətidi, biri də təzə övrətidi” [1,110].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində çox maraqlı qarşılaşdırma üslubu var. Müəllif drammatizmi, konflikt və kontrastlı vəziyyətləri diqqətə çatdırmaq üçün obrazlarını bəzən bilərəkdən “təkləyir”. Əlacsız, kimsəsiz, öz həqiqəti ilə təkbəşinə qalmış adamların durumu ümumi xarakter daşıyır. Bu əsərdə boğulma, səsi içində batıb qalan adamların səssiz harayı əslində qulaqbatırıcı bir fəryad kimi oxucunu haylayır. Məhəmmədhəsən əminin səsi nə Xudayar bəyin, nə də eşşəyinin sorağıyla yanına getdiyi başqa adamların yanında eşidilmir.

“Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydərخان körpüsünə daş daşımağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı mənə aldadır, deyir ki, burda deyil”.

Atlı Məhəmmədhəsən əmi dediyindən bir zad başa düşmədi. Nəcərnik onun üstə çıxırıb qovdu kənara və rusca atlılara dedi ki, içəridən dilmancı çağırınsınlar. Bu heyndə bir uca boylu oğlan əlləri yanında qaçıb gəldi nəəcərnikin yanına. Nəcərnik genə dilmancə bir söz dedi və dilmancə üzünü tutdu Məhəm-

mədhəsən əmiyə:

“Kişi, nə deyirsən?”

“Vallah, ağa bilmirəm mənim eşşəyimi ya Heydər xan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb. Bilmirəm nə səbəbə vermir. Sabah züvvar çıxır. Mən lap məəttəl qaldım”. Bu danışiq çox uzun çəkdi. Məhəmmədhəsən əminin sözünü nə dilmanc, nə də ki, nəçərnik başa düşə bilmədilər. Nə qədər dilmanc təkid elədi ki, Məhəmmədhəsən əmi əhvalatı aşkar və açıq desin ki, bir zad başa düşmək olsun, amma heç başa gəlmədi. Ancaq Məhəmmədhəsən əminin sözü bu oldu: “Vallah mənim eşşəyimi, ağa, bilmirəm Heydər xan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb vermir”. Nəçərnik yəqin elədi ki, bu kişinin huşu başında deyil. Axırı laələc qalıb, Məhəmmədhəsən əmini divanxanadan qovdu” [1,106].

Həmin dramatik anlaşılmamaq dərdi digər zülm görənlərə, məzlumlara da aiddir. Məsələn, Xudayar bəy qeyri-qanuni yolla, rüşvət verib Zeynəbin kəbinini özünə kəsdirəndən sonra dir dəstə kişi (Xudayar bəyin yalançı şahidləri və s.) Zeynəbin evinə gəlib, ona təzyiq göstərir: “Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasiməli, Səbzəli, Kərbəlayı Qafar və Vəliqulu. Amma ikisini tanımırıq. Bunlardan biri qırx beş, bəlkə də əlli sində, qırmızı saqqal, qara papaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sində köhnə qara papaq, qədək arxalıklı, ağ tuman, qara saqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin prixod mollası Molla Məhəmmədquludur.

Zeynəb bunları görcək qalxıb çəkildi, durdu bucaqda. Qızlar da gedib soxuldular analarının yanına və təəccüblə gözlərini dikdilər qonaqlara. Qonaqlar cərgə ilə əyləşdilər. Molla yuxarı başda, onun sağ tərəfində Kərbəlayı İsmayıl, sol tərəfində Kərbəlayı Qafar; Kərbəlayı Səbzəli, Vəliqulu və Qasiməli divara dayanıb, durmuşdular ayaq üstə. Molla Məhəmmədqulu, Kərbəlayı İsmayıl və Kərbəlayı Səbzəli çubuqlarını çıxardıb başladılar doldurmağı. Molla çubuğunu alışıdırıb, üzünü tutdu Zeynəbə səmt” [1, 111].

Molla və Kərbəlayilər köməksiz bir qadına qarşı din adından yalan, şər, böhtan dolu moizə oxuyurlar. Onu zor gücünə Xudayarın evinə göndəririlər və bütün bu işlərin gedişatını müəllif elə realistlik üsulla təsvir edir ki, qaraguruh həddinə çatmış din adamlarının əməlləri və düşüncə tərzi təəccüb doğurmur. Din adına alver edən mollalar, kərbəlayilər insanlıq adına ləkə gətirən bir sosial təbəqə kimi əks olunur.

Əsərdə başqa bir absurd vəziyyətlə də tanış oluruq. Şahidsiz məzlumlar və yalançı şahidləri olan zalımlar kontrastı bütün əsər boyu oxucunu gərginlikdə saxlayır. Nə Zeynəbin, nə Məhəmmədhəsən əminin, nə acından ölən körpə Fizzənin, nə də Şərəfin şahidi yoxdur. Xudayar katdanın isə bir dəstə imtiyazlı şahidi var.

“Azərbaycan romanının tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsində iki əsas meyl qabarıq görünür. Birincisi, roman realist nəsrin üç əsas janrından biri hesab edilir və bu halda onun keçdiyi tarixi inkişaf yolunun başlanğıcı XIX əsrin so-

nu, XX əsrin əvvəllərinə düşür. “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, “Bahadur və Sona”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” və yaxud bu illərdə yazılmış başqa bir əsərin ilk Azərbaycan romanı olması haqqında yekdil qənaət olmasa da, realist romanın tarixini XIX əsrin sonlarından başlamaq tendensiyası bir o qədər də mübahisə doğurmur. Bu məqamda yalnız M.Arif və S.Əsədullayevin “Aldanmış kəvəkib”i roman hesab etmələri və beləliklə, janrın tarixini XIX əsrin ikinci yarısından başlamaq problemə fərqli yanaşma meyli kimi götürülə bilər” [3, 4].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri XX əsr Azərbaycan nəsrinə, eləcə də roman yaradıcılığına istər dil-üslub, istərsə də forma-məzmun və ideya-struktur baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən yeni bədii nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri IV cildə. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 664 s.
2. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2016, № 6(74), 170 s.
3. Ənvəroğlu (Qasımov) H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
4. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, c.1. Bakı: Elm, 1967, 620 s.
5. Ağayev İ.M. “Molla Nəsrəddin”in poetikası. Bakı: Elm, 1985, 168 s.
6. Ağayev İ.M. Tarixi yaddaşımızın böyük yadigarı. Bakı: Elm, 2006, 56 s.
7. Axundov N.F. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı: Azərənəşr, 1959, 250 s.
8. Allahverdiyeva A. Bədii nəsrimizdə qadın surətləri. Bakı: Elm və həyat, 1970, №3.
9. Əlibəyzadə E. Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi uğrunda mübarizədə rolu. Azərb.SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Dilçilik seriyası. Bakı, 1954, № 6.
10. QasıMZadə F.C. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1961, 556 s.

РОМАННЫЙ МАСШТАБ ПОВЕСТВОВАНИЯ И ВНУТРЕННЯЯ ПРОСТОРНОСТЬ «ИСТОРИИ СЕЛА ДАНАБАШ»

И.А.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что Джалил Мамедкулизаде обогатил нашу литературу публицистикой, прозой и драмой не только по содержанию, но и по форме и языку. Существует сатирический стиль, присущий его литературному языку, литературной школе критического реализма. Политический, философский и эстетический мотив, который мог бы создать революционное пробуждение в прозаических работах писателя, стал основой будущих великих новых концепций романа. В произведении «Истории села Данабаш» есть типичные персонажи, типы и типологии романного жанра. Произведение «Истории села Данабаш» - является новым художественным примером, который оказало значительное влияние на языковой стиль, форму и содержание прозаического и романного творчества Азербайджанской прозы 20-го века.

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизаде, «Истории села Данабаш», эстетика романа, критический реализм, литературная школа реализма, классические романы, современная теория, ситуационная и героическая и т.д.

THE NOVEL SCALE OF THE NARRATIVE AND THE INTERNAL SPACIOUSNESS OF “STORIES OF DANABASH VILLAGE”

I.A.MUSAYEVA

SUMMARY

The article shows that Jalil Mammadguluzadeh enriched our literature with journalism, prose and drama not only in content but also in form and language. There is a satirical style inherent in his literary language, the literary school of critical realism. The political, philosophical, and aesthetic motives that would create a revolutionary awakening in the writer's prose works became the basis of the novel's future great new concepts. In the work "Stories of Danabash village" there are typical characters, types and typologies of the novel genre. The work "Stories of Danabash village" is a new artistic example, which had a significant impact on the language style, form and content of prose and novel works of Azerbaijani prose of the 20th century.

Key words: Jalil Mammadguluzadeh, “Stories of Danabash village”, the aesthetics of the novel, critical realism, realism, eternal school, classic novels, contemporary novel theory, situation and hero